

Ўзбекистон Республикаси
Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
Алишер Навоий номидаги
Самарқанд давлат университети

ФАН: Нутқ маданияти

МАВЗУ: Имом ал-Бухорийнинг “Ал-адаб
ал-муфрад” асарида нутқ одоби

ГУРУҲ: 208

РЕФЕРАТ

ТЕКШИРУВЧИ: доц. Б. Муҳиддинова

БАЖАРУВЧИ: Р. Мусинова

САМАРҚАНД – 2015

Mavzu: Imom al-Buxoriyning “Al-adab al-mufrad” asarida nutq odobi

REJA:

I. KIRISH

Nutq odobi va nutq madaniyati asosida

II. ASOSIY QISM

1. Imom al-Buxoriyning hayoti xususida
2. Imom al-Buxoriyning ijodiyoti namunalari
3. “Al-adab al-mufrad” asarida qo'yilgan sintaktik figuralar, turoqlar, arxaik va tarixiy so'zlar

III. XULOSA

Hadislarning jamiyati hayotidagi ahamiyati

KIRISH.

Nutq odobi va nutq madaniyati asosida

Dialog tabiatan ziddiyatli ekaniga qaramasdan, uning samaradorligi munozara olib borishda asoslash, mantiqiylik va boshqa mantiqiy mezonlar tizimiga ham, kishining xushmuomalaligi, o'zini tuta bilishi va axloqiy me'yorlarga riyoa qilish qobiliyatiga ham bog'liqdir. Amaliyotda odobsizlik qilish va axloqiy me'yorlarga amal qilmaslik ko'pincha dialog olib borishni buzadi, uning samarasiz yakunlanishiga olib keladi.

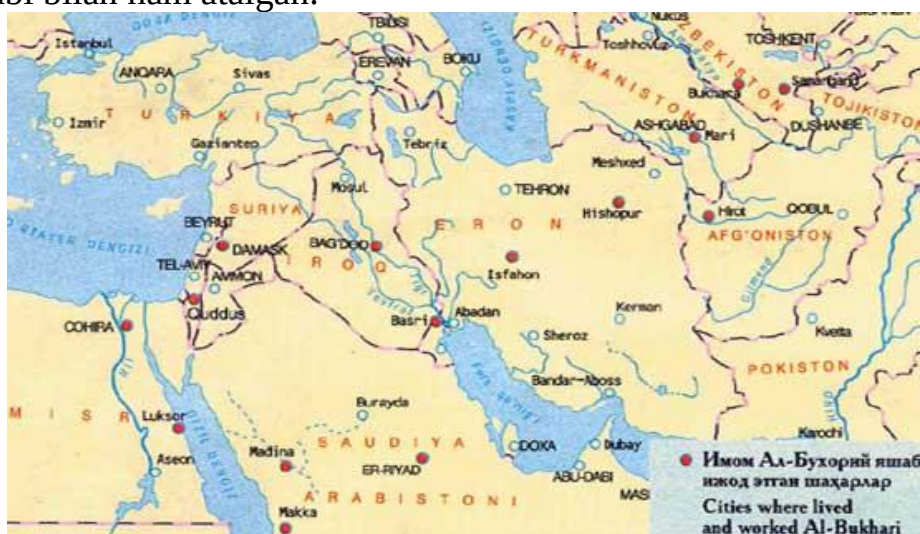
Munozalarni olib borishda hushmuomalalik, ayniqsa, muhimdir, chunki dialogni olib borayotgan tomonlardan birining odobsizligi oxir-oqibatda dialog natijasiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. O'qituvchining kasb odobini buzishi o'quvchining ishonchsizligiga sabab bo'ladi va bu qo'yilgan masalani muhokama qilishni qiyinlashtiradi. Omma oldidagi siyosiy munozarada yoki xizmat yuzasidan bo'layotgan muhokamada ishtirok etayotgan shaxsning odobsiz xulqi munozarani yo'qqa chiqarishi mumkin.

Nutq madaniyati inson umummadaniyatining bir qismi bo'lib, fikrni adabiy til me'yorlariga muvofiq to'g'ri, erkin, aniq, mantiqan izchil, yoqimli va ta'sirli bayon qilishdir. Nutq madaniyati deyilganda, til birliklaridan, jumladan, lug'aviy, grammatik va uslubiy vositalardan nutq jarayonida to'g'ri va o'rinli foydalanish nazarda tutiladi. Nutq madaniyati kishidan til boyligini – lug'aviy birliklar, grammatika, orfoepiya, orfografiya, nutq uslublari va ularning har biriga xos xususiyatlari hamda me'yorlarini yuqori darajada bilishni talab etadi. Bundan tashqari, nutq madaniyati kishining shaxsiy madaniy saviyasi bilan ham bog'liqdir.

To'g'ri, aniq, ifodali va yoqimli so'zlash uchun til boyliklaridan mazmunga mos so'zni tanlay olish qobiliyatini takomillashtirish zarur. Buning uchun so'zni o'rinsiz takrorlamaslik, so'z shaklini, gap turini to'g'ri qo'llash, har bir uslubning o'ziga xos belgi va mezonlarini ongli idrok qilish maqsadga muvofiqdir. Nutq madaniyati so'zlovchining shaxsiy madaniy saviyasi mezonni bo'lganligi uchun kishidan katta mehnat talab etiladi. Buning uchun nutqda xalq maqollaridan, iboralardan unumli va o'rinli foydalana olish; hadis, hikmatli so'zlardan nutq jarayonida iqtiboslar keltira olish va ularning mohiyatini tahlil qila olish mahoratini takomillashtirish lozim. Yetuk mutaxassislar esa yuqorida qayd etilgan ko'rsatmalarga to'la amal qilishlari bilan birga tilning barcha me'yorlari va mezonlarini zarur darajada o'zlashtirishlari maqsadga muvofiqdir. Olimlarning matnlardagi terminlar mohiyatini to'g'ri anglab yetishlari va ularni o'z o'rnida qo'llashga rioya qilishlari zarur.

1. Imom al-Buxoriyning hayoti xususida

Imom al-Buxoriyning ismi Muhammad, kunyasi Abu Abdulloh, laqabi ba'zan imom al-muhaddisiyn (muhaddislarning imomi, peshvosi), ba'zan amir ul-mu'miniyn fil-hadis (hadis ilmining amiri, sultoni) va nasabi Muhammad ibn Ibrohiym ibn al-Mug'iyra ibn Bardazbah ibn Bazazbehdir. So'nggi ikki ismi ibn Bardazbeh ibn Bazazbeh)dan ko'rinib turibdiki, imom al-Buxoriyning asl nasabi ajamlarga borib taqaladi. Bu fikr talay adabiyotlarda qayd qilingan bo'lib, ko'pchilik muhaddislarning ta'kidlashlaricha, "Bardazbeh" so'zi arabcha "zori" (ziroat, dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi kishi) ma'nosini bildiradi. Mashhur olim imom as-Subkiy o'zining "Tabaqot ash-shofi'iyya al-kubro" ("Shofe'iy ulug' tabaqalar") nomli yirik asarida Bardazbehning otasini Bazazbeh deb ko'rsatgan. Imom al-Buxoriy haqida yozgan ko'pchilik olimlar esa uning nasabini faqat Bardazbehga bog'lab tugatganlar. Afsuski tarixchilar Bardazbeh, uning otasi Bazazbeh haqlarida deyarli hech qanaqa ma'lumot keltirmaganlar. Ba'zi olimlarning xabarlariga ko'ra ular ikkovlarining kelib chiqishi ajamdan bo'lib, ularning dinlariga e'tiqod qilganlar. Imom al-Buxoriy otasining bobosi al-Mug'iyra Buxoro hokimi Yaman al-Juafiydan islom dinini qabul qilgan bo'lib, Buxoroni vatan tutib yashab qolgan. O'sha paytdagi taomulga ko'ra, agar biron kishi islom dinini kimdan qabul qilsa, o'sha kishining qabilasiga mansub hisoblangan. Bu odat qabul qilingan dinga sodiqlikning belgisi bo'lib, arabcha nisbat ul-vilo fil-islom (islom diniga sodiqlik nisbati) deb atalishi odat tusiga kirgan edi. Albatta al-Mug'iyra ham o'sha davrda ommaviy tus olgan ushbu urfdan holi bo'lmaganligidan uning o'zi ham, undan keyingi tug'ilgan avlodlari ham, shu jumladan imom al-Buxoriy ham Ju'afiy deb atala boshladilar. Imom al-Buxoriyning nasli-nasabi haqida tarixchilar keltirgan ma'lumotlardan yana shuni qayd qilish kerakki, uning bobosi Bardazbehning ismini ba'zilar aslida al-Ahnaf deb keltirganlar. Ahnaf deb odatda eng aqlli, dono kishilarganisbat berilgan, go'yoki saxiy, qo'li ochiq kishilar "Hotamtay" deb aytilgani singari. Bundan ko'rinib turibdiki, imom al-Buxoriyning bobosining haqiqiy ismi Bardazbeh bo'lsa-da, u oqil, zukko inson bo'lganligidan al-Ahnaf laqabi bilan ham atalgan.

Imom al-Buxoriyning otasi Ismoil, uning kunyasi Abul-Hasan bo'lib, o'z davrining yetuk muhaddislaridan sanalib, imom Molikning shogird va ashoblaridan biri bo'lib, tijorat ishlari bilan ham shug'ullangan. Afsuski hozircha uning qalamiga mansub biror asar haqida aniq ma'lumotga ega emasmiz. Biroq uni Hamad ibn Zayd, imom Molik, Abu Muoviya kabi o'z davrining yirik muhaddislaridan hadislar rivoyat qilgani, Abdulloh ibn al-Muborakning suhbatida bo'lib, undan ta'lim olgani haqidagi xabarlar manbalarda keltiriladi. Uning shogirdlaridan iroqlik bir qancha olimlar Ahmad ibn Hafs, Nasr ibn Husayn va boshqalarni ko'rsatish mumkin. Imom al-Buxoriy "at-Tarix al-Kabir" ("Katta tarix") asarida otasining tarjimai holi haqida talay ma'lumotlar keltiradi. Tarixchi al-Hofiz ibn Hibbon o'zining "Kitob as-Siqqot" ("Buyuk insonlar haqida kitob") nomli asarida Ismoil ibn Ibrohim ya'ni al-Buxoriyning otasi, Hamad ibn Zayd va Molikdan hadislar rivoyat qilgan, undan esa iroqlik olimlar hadislar rivoyat qilganlar",-deb ta'kidlaydi.

Manbalarda zikr qilinishicha, alloma Ismoil o'ta taqvodor, xudojo'y, halol bir inson bo'lgan. Tarixchi Ahiyd ibn Hafasning yozganlari bu fikrimizga yorqin dalildir. "Abu Abdulloh (imom al-Buxoriyning otasi) bandalikni bajo keltirayotgan chog'ida uni ziyorat qilganimda menga u: "bor molu-dunyomdan na harom yo'l bilan, na shubhali, nopok yo'l bilan topilgan bir dirhamni ham bilmayman, deb iltijo qilganida mening nafasim bo'g'ilib, butun vujudim uning ulug'vorligidan hech narsaday tuyuldi",- deb yozadi.

Shuningdek imom al-Buxoriyning otasiga xos bo'lgan yana birqancha asl insoniy fazilatlar va uning alohida xususiyatlari zikr etilib, bunday fazilatlar o'sha davrdagi kamdan-kam kishilarda uchragani haqida ham qayd qilinadi.

Imom al-Buxoriyning onasi ham taqvodor, diyonatli va har xil karomatlar sohibasi bo'lgan oqila ayol bo'lgan. U el orasida Alloh taolaga iltijo etib, doimo duolar o'qib yuradigan pokiza ayol sifatida tanilgan edi. Ma'lumki, imom al-Buxoriy yoshligida ko'zi jarohatlanib ko'rish qobiliyati susaygan bo'lib, har qancha urinmasin ham tabiblaruni davolay olmagandilar. Kunlardan bir kuni al-Buxoriyning onasi tushida Ibrohim alayhissalomni ko'rganda u zoti sharif bu mushfiqa onaga qarab: "Ey volida! Sening duolaringning ko'pligidan Alloh-taolo o'g'lingga to'liq ko'rish qobiliyatini qaytardi", - deb xitob qilganlar. Keyin u "Uyqumdan uyg'onsam o'g'lim Muhammadning ko'z nuri to'liq qaytib tuzalib ketibdi",-degan rivoyat mavjuddir. Afsuski, imom al-Buxoriy yoshligida ko'zi ojiz bo'lib qolganligi, uning sabablari, so'ngra ungato'lig'icha ko'z quvvatining qaytganligini-chunonchi u "at-Tarix al-Kabir" nomli asarini oyning yorug'ida yozgan- tafsilotlari haqida manbalarda aniq ma'lumotlar uchratmadik. Abu Ali al-G'assoniyy degan olim "Muhammad ibn Ismoilning yoshligida ko'zi ojiz bo'lib qolgan. Uning onasi taqvodor ayol bo'lib tushida Ibrohim Xalilullohni ko'rganda u: Ko'p duolar qilib yig'laganingdan Alloh taborako va taolo o'g'lingni ko'zini qaytardi",-degan. Ona: "Ertalab uyg'onsam, Alloh o'g'limga ko'rish qobiliyatini qaytarganini ko'rdim",-degan. U ham yuqoridagi fikrni aynan qaytaradi.

Imom al-Buxoriy azaldan ilm fan va madaniyat ravnaqida mashhur bo'lgan Buxoro shahrida tavallud topgan. Ko'plab muarrihlarning guvohlik berishlaricha,

Buxoro azaldan Movarounnahrning eng qadimiy va go'zal shaharlaridan biri bo'lgan. Manbalarda zikr qilinishicha, shaharning o'rab turgan devorlari o'ttiz olti millga cho'zilgan. Shaharning obod va ko'rkamligi, uning benazir go'zalligixususida Manbalarda zikr qilinishicha, shaharning o'rab turgan devorlari o'ttiz olti millga cho'zilgan. Shaharning obod va ko'rkamligi, uning benazir go'zalligi xususida ko'plab shoirlar va fozillar o'zlarining nasriy va nazmiy asarlarida alohida ehtiros bilan tarannum etganlar.

Mana shu muhtasham shahar-Buxoroi sharifda 194 hijriy sana shavvol oyining 13 kunida salotul jum'adan keyin (810 melodiy sana 21 iyul) jamiy' muhaddislarning imomi, hadis ilmining sultoni (amirul mo'm'iniyn fil hadis), sayyidul fuqaho kabi ulug' laqablarga muyassar bo'lib, Payg'ambar alayhissalomning muborak hadislariga durdonasimon sayqal berib, ularni abadul-abad barhayot qilgan ulug' zot imom al-Buxoriy dunyoga kelgan. Buyuk shoir va mutafakkir Abdurrahmon Jomiy buyuk muhaddisning ilmiy salohiyatiga yuksak baho berib: Batxa (Makka) va Yasrib (Madina)da yasalgan tangananing Buxoroda sayqali kamoliga yetdi"-deb yozgan edi. O'rta asrlarda tug'ilgan olimlar tavallud etgan oylar, kunlar tugul manbalarda xatto ko'pincha yillarida ham aniq bir sana bo'lmay, xilma-xil yillar ko'rsatilgan hollari ko'p uchraydi. Imom al-Buxoriyning tug'ilgan vaqti (kuni, oyi, yili)ning aniq keltirilishining boisi shundaki, uning o'zini yozishicha, u tug'ilgan vaqt haqida otasi qo'li bilan yozib qo'ygan varaq, unga zamondosh olimlarga yetib kelgan.

Imom al-Buxoriy yoshligidayoq otasi vafot etib, uning tarbiyasi faqat validasi kafolatida bo'lgan. Birmuncha ulg'ayib aqli raso bo'lgach, uning qalbida islomiy ilmlarga, ayniqsa, Payg'ambar alayhissalomning muborak hadislarini o'rganishga va yodlashga moyillik tobora kuchaya borib, u dastavval Ibn al-Muborak va Vakiy'ning hadislarga oid asarlarini yod oladi.

Imom al-Buxoriyning kotibi, uning asosiy tasnifi "Sahih" asari roviylaridan biri Abu Ja'far Muhammad ibn Abu Hotam al-Varroq shunday deb yozadi: "Al-Buxoriyning: "Hadislarni yod olish ilhomi menga boshlang'ich maktabda o'qiyotganimda kelgan edi"-deb aytganini eshitganimda: "O'shanda necha yoshda edingiz"?-deb so'radim: u "O'n yoshda balkim undan ham kichik edim", - deb javob bergandi. Bu misoldan ko'rinib turibdiki, imom al-Buxoriy juda yoshligidan boshlab hadislarni yod olib, bu ilmga alohida zavq-shavq va qiziqish bilan qaragan.

Imom al-Buxoriyning ustozlari haqida gapiradigan bo'lsak, u eng avvalo o'sha paytda Buxoroning taniqli muhaddislaridan sanalgan olim ad-Doxiliydan hadis ilmidan saboq olgan. Hadislarni o'rganish bo'yicha ushbu olim tashkil etgan to'garak (halqa)ning shuhrati keng tarqalgan bo'lib, uning faoliyati yoyilib ulkan samaralarga erishgan. Kunlardan bir kuni ad-Doxiliy o'z odaticha hadis ilmidan dars berar edi, al-Buxoriy ham boshqalar qatori dars tinglab o'tirgan edi. Shunda Ad-Doxiliy bir hadis isnodi haqida gapirib: Sufyon Abu Zubayrdan, u Ibrohimdan", deb qildi. Bunga al-Buxoriy: "Abu Zubayr hech vaqt Ibrohimdan rivoyat qilmagan",- dedi va bu bilan u ad-Doxiliyning bu sanad xususidagi xatodan ogoh qilmoqni istagandi. O'z shogirdining ovozi eshitgan ad-Doxiliy esa hayratga tushib dag'allik bilan uni so'zini bo'ldi. Shunda al-Buxoriy o'ta xotirjamlik

bilan: -"Ustoz, agar ishonmasangiz asil manbaga qarang",- dedi. Ad-Doxiliy manbaga qarab al-Buxoriy aytgan gapning to'g'riligini e'tirof qilib tan oldi-yu, lekin o'sha hadis sanadini tuzatishni paysalga soldi. Insof yuzasidan yoki uni sinab ko'rish uchunmi xullas, sanadni tuzatish masalasini al-Buxoriyning o'ziga tashladi. Tashqariga chiqishgach, al-Buxoriydan:

- "E, bola, bu yog'i endi qanday bo'ladi"?-deb so'radi.

Al-Buxoriy esa o'ylamasdan shunday javob qildi:

- "Zubayr ibn Adiy Ibrohimdan rivoyat qilgan". Shundan keyin u (ad-Doxiliy) qalam olib yozganini tuzatdi va sen haqsan, - dedi. Al-Buxoriyning aytishicha, bu vaqtda u atigi o'n bir yoshda bo'lgan". Manbalarda keltirilishicha, al-Buxoriyga o'n yoshidan boshlab hadislarni yod olish ilhomi nasib etib, yoshi ulg'aygan sari bu rag'bat tobora kuchayib ziyoda bo'lib borgan, u nafaqat hadislarni shunchaki yod olish, balki unda yoshligidan boshlab hadislarni sahih (to'g'ri, ishonchli) va g'ayri sahihlarga (xato, noto'g'ri) ajratish, ularning illatlarini aniqlash, hadis roviylarini o'rganib tahqiq qilish, ular rivoyatining adolatligi, to'g'riligi, ishonchli yoki ishonchsizligi, roviylarning maishiy hayotlari, yashash joylari, tug'ilgan va vafot etgan sanalari, bir-birlari bilan o'zaro qilgan muloqotlari, turli roviylar keltirgan hadislarni bir-biriga solishtirib muqoyasa qilish, ularning bir-birlari bilan o'zaro bog'liqligi va bir-biriga bog'liq bo'lmay uzilishlar bor holatlari, hadis ilmining xilma-xil va eng yuqori nuqtalariga yetishish, uning turli masalalarini chuqur tahqiq etish, ularni ja'mlash va Qur'oni karim oyatlari bilan uzviy bog'liqlikda o'rganish kabi masalalar bilan qiziqdi. Agar muxtasar holda xulosa qilib aytadigan bo'lsak, bu masalalar bilan imom al-Buxoriy yoshligidan boshlab alohida ishtiyoq va mehr bilan astoydil shug'ullanib, bu oliy janob ishlar uning butun fikri-zikrini batamom chulg'ab, uning dilida kundan-kun kuchayib tobora mustahkamlanib boradi.

Hadisshunoslikda yana bir muhim fan bo'lgan illatli hadislarni aniqlash g'oyatda mas'uliyatli va murakkab ishlardan hisoblanadi. Hadis ilmiga oid barcha tartibot va uslublarni mukammal bilish bilan bir qatorda roviylarning tug'ilgan va vafot etgan vaqtlari, ushbu hadisni kimdan eshitib, kimdan rivoyat qilayotgani, eshitgan ibora va alfozlarining aniqligini to'la-to'kis egallagan bo'lishligi kerak. Shu boisdan ham muhaddislarning ko'pchiligi: "bu masalalarni to'la-to'kis egallash hadis ilmida eng yirik muammo va ayni vaqtda o'ta sharaflil mas'uliyat deb hisoblaydilar. Hadisni yodlab ularni mukammal idrok qilgan va ulkan tajribaga ega bo'lganlarga, hadislar xususida uzil-kesil gapirishga haqlari bo'lganlardan faqat Ali ibn al-Madiyniy, Yaqub ibn Shayba, Ahmad ibn Hanbal, al-Buxoriy, Abu Hotam, Abu Zur'a, Ad-Doraqutniy va ularga ergashgan bir necha muhaddislar ushbu yuksak maqomga sazovor degan fikrni olg'a suradilar. Bu o'rinda Ali ibn al-Madiyniyning quyidagi so'zlarini keltirish illatli hadislarni qanchalik qiyin va murakkab ekanligiga yana bir bor ishonch hosil qilamiz. "Mening o'zim bilgan bir hadisning illatini aniqlashdan ko'ra yangi, men bilmagan yigirmata hadis yozib olishim men uchun osondir". Darhaqiqat, hadislarda garchand zohiran o'zaro bog'liqlik bo'lsa-da, isnodi jihatidan dastlabki roviyga bekamu-ko'st yetkazish yoki uzilish bilan yetkazish, yoki bir hadis iboralarini ikkinchi bir hadis so'zlari bilan

aralashtirib yuborish yoki bo'lmasa roviylardan birining nuqsonini aniqlash juda qiyin va mashaqqatli vazifadir. Mana shu zayldagi to'liq imkoniyatga va har tomonlama mukammal axborotga ega bo'lmaganlar, tabiiyki, hadis ilmida biror yutuqqa erishishi amri mahol edi. Komil ishonch bilan aytish mumkinki, imom al-Buxoriy mukammal egallagan buyuk san'atlardan biri bu illatli hadislarni aniqlash san'ati bo'lgan. Imom al-Buxoriyning zamondoshi bo'lgan olim al-Hofiz Ahmad ibn Hamdun bunday degan: "Usmon ibn Abu Sa'iyd ibn Marvonning janozasi paytida Muhammad ibn Yah'ya az-Zuhliy al-Buxoriydan roviylar ismlari va illatli hadislar haqida savol so'raganida al-Buxoriy go'yoki u "qul huva ollohu ahad"ni yoddan o'qiyotgandek-merganning bexato o'qi misoli to'g'ri javob qilganini ko'rgandim". Mavridi kelganda shuni aytish kerakki, mana shu davrda-ya'ni IX asrda Nishopurda ilm-fan, ayniqsa; hadis ilmi nihoyatda taraqqiy qilib, unda imom al-Buxoriy, imom Muslim ibn al-Hajjoj, imom at-Termiziy va boshqa birqancha buyuk muhaddislar yig'ilgan bo'lib, ular shaharda faoliyat ko'rsatadigan madrasalarda hadis ilmidan dars berardilar. Bu buyuk muhaddislar oralarida ilmiy munozaralar va bahslar juda ko'p bo'lgan. Imom al-Buxoriy hadis sohasidagi o'z ilmi va salohiyati, ayniqsa, illatli hadislarni aniqlash mahorati bilan barchani qoyil qoldirgan, muhaddislarning hammasi unga bir ovozdan tan bergan. Imom al-Buxoriy masjidlarda, ommaviy ilmiy yig'inlarda ham ishtirok etgan. Uning chuqur bilimiga tan berib, o'z davrining mashhur muhaddislaridan biri sanalgan Muslim ibn al-Hajjoj imom al-Buxoriyga o'z samimiy munosabatlarini bildirib: "Sizni faqat hasadgo'ylargina ko'ra olmaydi. Mening iymonim komilki, sizdek buyuk olim jumlai- jahonda yo'q.- deb hitob qilgan.

Imom al-Buxoriyning illatli hadislarni bilishdagi benazir mahorati, mukammal ilmi va qobiliyati haqida uning zamondoshlari ko'p qimmatli fikrlarni bildirganlar. Illatli hadislariga atab maxsus asar yozgan imom at-Termiziy o'z asari "Kitob al-Ilal"da: "Hadislar, roviylar, ular tarixlaridagi illatlar xususidagi fikrlarim imom al-Buxoriyning "Kitob at-Tarix" asaridan foydalanganlarim, ulardan yana ko'prog'ini Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy bilan qilgan ilmiy munozaralarim paytida olganman, shuningdek Abdulloh ibn Abdurrahmon, Abu Zur'adan ham foydalandimu, lekin baribir ko'prog'i Muhammad al-Buxoriydan, kamrog'i esa Abdulloh bilan Abu Zur'adandir",-deb ta'kidlagan. Yana imom at-Termiziy, illatli hadislarni va isnodlarni aniq bilishda Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriydan ko'ra ustun bo'lgan birorta olimni ko'rmadim",-deb qayd qilgan.

Imom al-Buxoriy ishtirok etgan ilmiy majlislarning birida o'z zamonasining yetuk olimlaridan sanalgan al-Faryobiy sanadi quyidagicha bo'lgan bir hadis haqida gapirib: "Sufyon Abu Urvadan u Abul Xattobdan, u Abu Hamzadan",-dedi. Majlisda hozir bo'lganlarning birortasi ham Sufyondan boshqalarining kim bo'lganligini aniq bilmadi, chunki bu o'rinda ularning faqat kunyalari (Abdul Xattob, Abu Hamza) aytilgan edi. Shunda Muhammad al-Buxoriy vazminlik bilan: "Abu Urva-bu Muammar ibn Roshid, Abul Xattob esa Qatoda ibn Daoma, Abu Hamza bo'lsa Anas ibn Molikdir. Buyuklarning ishlari inqilobiy tusda ulug'vor bo'lganligi uchun ham ular faqat kunyalari bilan aytilganlar",-dedi. Hadis rivoyatidagi noqislik va ularning to'g'riligiga ishonch hosil qilish masalalari

sahobalar davridan boshlanib, o'sha paytdanoq hadislarini yozib olishda unga alohida e'tibor berilgan. Chunonchi, sahobalarning o'zlari rivoyat qilgan hadislarida ham illatli hadislar uchragan hollari aniqlangan edi. Payg'ambar vafotlaridan keyin vaqt jihatidan muddat kam o'tganligi, hadislarini naql qilishda vositalarning ozligi tufayli boshda unga ehtiyoj unchalik katta bo'lmagandi. Rivoyatda ishtirokchilar soni ko'payib, vaqt o'taborgan sari roviylarning illatini aniqlash masalasiga yanada zarurat kuchaydi. Hadis ilmida ham, muhaddislar orasida ham bu masala muhim ahamiyat kasb eta boshladi.

Hadis roviylariga nisbatan alohida diqqat-e'tibor, chuqur munosabat bilan qaralib, har xil uslubi qoidalar yaratildi, masalan: qaysi holatlarda zamondoshlarning illati qabul qilinmaydi, qaysi bir holatlarda qabul qilinadi kabi aniq yo'l-yo'riqlar ishlab chiqildi. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, hadislarida illat masalasi muhim ahamiyat kasb etib, u bilan shug'ullanadiganlardan o'ta diyonatli va taqvodorlik, qobiliyat talab qilinadi. Imom al-Buxoriy bu sohada o'ziga asosiy dasturul-amal qilib olgan ehtiyotkorlik maslagi, u diyonat, iymon-ixlos va xudojo'ylikda yuksak darajaga erishganligini ko'rsatadi.

Illatli hadislar haqidagi imom al-Buxoriyning mulohazalari juda mutavoze' va odob- ahloq yuzasidan bo'lib, "uni shunday qoldirganlar (tarakahu) "u tashlab ketilgan" (matruk), "tushirib qoldirilgan"(soqit), "bu haqda o'zgacha bir fikr-mulohaza ham bor", "bu xususda avval o'tganlar hech narsa demaganlar" va shunga o'xshash beozor, oddiy va samimiy iboralardan tashkil topgan. Juda kamdan-kam hollarda imom al-Buxoriy biron odamga nisbatan: "u ichidan o'ylab chiqqan yoki "kazzob" demasdi, illatli hadislar masalasida al-Buxoriy ishlatgan eng qattiq ayblovi "hadisning inkor qiluvchi" ("munkir al-hadis") degan ibora bo'lardi. Hadis ilmida shu qoida odat tusiga kirdiki, agar imom al-Buxoriy biron roviy haqida "u munkir al-hadis" desa, undan hech vaqt hadis rivoyat qilinmasdi. Bu xususda Ibn al-Qatton imom al-Buxoriyning ushbu so'zlarini keltiradi: u (al-Buxoriy) unga "Har qanday kishi haqida u munkir al-hadis" degan bo'lsa tamom, undan hech vaqt hadis rivoyat qilinmaydi",-degan.

Imom al-Buxoriy ustozlarining soni ko'p bo'lib, ulardan birining ismi "Musaddid" (lug'aviy ma'nosi "to'g'ri yo'lga boshlovchi") edi. Al-Buxoriy unga qattiq ishonib: "Musaddid-o'z ismiga monand to'g'ri yo'lga boshlovchidir. Kitoblarim o'zimda bo'ladimi yoki unda bo'ladimi-menga farqi yo'q",-deb doimo takrorlar edi. Ushbu ta'kiddan ayon bo'layotirki, imom al-Buxoriy o'z kitoblarini muhofazasiga alohida ahamiyat bergan. U bu masalaga bamisoli hadis rivoyatiga e'tibor bergandek alohida e'tibor bilan qaragan. Shuningdek, ular qanday odamlarning qo'lida saqlanishiga ham jiddiy qaragan. O'z kitoblarini har qanday kimsaning qo'lga tushib qolishiga befarq qaramagan.

Imom al-Buxoriy o'zining butun faoliyati davomida ham ilmiy, imkoni bo'lsa moddiy jihatidan odamlarga, ya'ni Ollohning bandalariga biror navb yetkazishni o'zining asosiy maqsadi qilib qo'ygan edi. U doimo ilm ahllari-yu, ilm toliblariga, hatto ustozlar (ash-shuyuh) va muhaddislarga ham moddiy yordam ko'rsatardi. Tijorat qilganda har safar o'zi ko'rayotgan oylik daromadidan, ya'ni foydasidan besh yuz dirhamni faqiru miskinlarga, ilm toliblariga sarflardi. Tolibi

ilmlarga ma'lum mablag'lar (maoshlar) ajratib, ularni alohida qiziqishi, zavq-shavq bilan Payg'ambar alayhissalom ilmlarini (hadisi shariflarini) o'rganishga rag'batlantirardi, ahli ilmga nisbatan g'oyatda ko'p ehson ko'rsatardi. Ayni vaqtda imom al-Buxoriy o'z shaxsiy hayotida, yeyish-ichishda va kiyinishda sira ham ortiqcha dabdaba va behuda sarfu-xarajatlarga yo'l qo'ymasdi, sabr- toqat va qanoat, chidamlilik uning uchun odat tusidagi tabiiy bir hol edi.

Imom al-Buxoriy g'oyatda beg'ubor, halol-pokiza, diyonatli inson bo'lib, g'iybatu-nohaqliklardan uzoq bir kishi edi. U doimo "G'iybat qilishlik harom ekanini bilganimdan boshlab, hech qachon biror kishi haqida g'iybat gapirmaganman",-deb ta'kidlardi.

Imom al-Buxoriyning eng ulug' fazilatlaridan yana biri u taassub (mutaassiblik)ning har qanday ko'rinishlaridan uzoq bo'lgan alloma edi. Uning shoh asari "Sahih al-Buxoriy" bilan chuqurroq tanishilsa, al-Buxoriyning o'z kitobidagi ma'lumotlarga nihoyatda katta sinchkovlik va ehtiyotkorlik bilan yondoshganini ko'ramiz. Qanchadan-qancha mashaqqatlar bilan to'plangan hadislarining sahihligiga to'la ishonch hosil qilib, obdon tekshirgandan keyingina o'z asariga kiritganligi ushbu fikrimizni yana bir bor tasdiqlaydi. Imom al-Buxoriyning "Sahih" asari haqida gapirar ekanmiz, shuni ham qayd qilish kerakki, ushbu kitobning sahih isnodlarida ahli sunnaga mansub bo'lmagan roviylar ham uchraydi. Imom al-Buxoriy muhaddislarda hadislarga bo'lgan katta mehr va intilish hamda unga qat'iy amal qilish har qanday tahsinga sazovor, deb hisoblardi. Bu masala g'oyatda muhim bo'lib, bu xususda ba'zi muhaddislarning o'zlari ham fikr-mulohazalarini bildirganlar. Jumladan, imom Ahmad ibn Xanbal "o'zim amal qilmagan bitta ham hadisni kitobga olmaganman" deb ta'kidlagan bo'lsa, o'z davrining yirik muhaddislaridan biri sanalgan Vakiy ibn al-Jarroh: "Agar biror hadisni yodlashni istasang, eng avvalo unga amal qil",-degan. Yana bir muhaddis Ibrohim ibn Ismoil esa:"Hadislarni yodlashda eng avvalo unga amal qilish yo'lidan foydalanardik", -deb ta'kidlagan, alloma as-Suyutiy o'zining "At-Tadriyb" nomli asarida bu jarayonni quyidagicha ifodalaydi: "Ibodatlar, odob-ahloq, fazilatlar, solih a'mollar xususida eshitgan hadislardan samarali foydalanish lozim. Bu birinchidan ushbu hadisning zakoti, ikkinchidan esa-uni yodlash uchun yaxshi omildir".

Imom al-Buxoriy yashagan davrda Xolid ibn Ahmad az-Zuhliy Tohiriylar tomonidan bo'lib, Buxoroning amiri sifatida saltanat yuritardi. Xorijiy yurtlarga qilgan uzoq yillar davom etgan safaridan qaytib, imom al-Buxoriy o'z ona yurti Buxoroda o'rtnashgach, uning shonu-shuhrati turli tomonlariga tarqab, ko'plab hadis toliblari to'da-to'da bo'lishib, imom al-Buxoriy huzuriga kela boshlagach, Xolid ibn Ahmad az-Zuhliy-ular bilan garchand mazhabiy masalalarda bir qadar muxolafatda bo'lsa-da, ularning rivoyatlarini tashlab ketmasdan kitobiga kiritgan. Bu tusdagi tasomuh (sabr-toqatlilik, boshqa mazhablarga nisbatan e'tirom bilan qarash) qanday holatda bo'lmasin chegaralangan yoki chegaralanmagan ko'rinishda bo'lsa-da, buning dastidan hadis rivoyatiga shak-shubha bo'lmasligi uchun muhaddislar o'rtasida udum bo'lgan qoidaga ko'ra ular ahl ul-havoga (shiy'alar, xorijiylar, mu'taziliylar va hakazo) ham mansub rivoyatlarini qabul qilganlar, faqat shu shart

bilanki, ular bid'atga da'vat qilmaydigan, yolg'on-yoshiq rivoyatlarni tarqatmaydigan, har qanday holatda ham soxta (yolg'on) aralashishini hatto xayoliga ham keltirmaydigan kishilar bo'lishi talab qilingan. Shu boisdan ham imom al-Buxoriyning roviylariga nazar salsak, ulardan ba'zilari shiy'a tamg'asi bilan ko'rsatilgan bo'lib, imom al-Buxoriy ularning rivoyatini "Sahih" kitobiga kiritgan. Ba'zan esa-asosi bo'lgan hollarda ba'zi- bir boshqalarini shiy'alarga yoki rofiziylarga mansubligidan ular rivoyatlarini o'z kitobiga kiritmagan.

Hadislardagi noqis (illat)liklarga alohida e'tibor bergani kabi imom al-Buxoriy roviylarning ibratli, go'zal fazilatlarini alohida ko'rsatishga ham katta ahamiyat bergan. Agar keltirgan rivoyatlari to'g'ri bo'lsa roviylarning haqiqiy tavsiflari-yu, adolatli ishlarini hech bir kamsitmasdan batafsil zikr qilgan.

Payg'ambar alayhissalomning hadislariga nisbatan qiziqishi bo'lgan Buxoroning amiri Xolid ibn Ahmad az-Zuhliy imom al-Buxoriyni o'z saroyiga kelib, unga va uning o'g'illariga "Sahih al-Buxoriy" va "at-Tarix" kabi asarlaridan saboq berishini talab qiladi. Shunda alloma amirdan kelgan xabarchiga: "Men ilmni xor qilib, uning hukmdorlar eshigiga olib bormayman",-degan javobni berdi. Shundan keyin amir agar imom al-Buxoriy amir saroyiga kelishni xohlamasa, bolalari uchun alohida, maxsus vaqt ajratib dars berishini, unda boshqa talabalar ishtirok qilmasligini ta'kidlab, yana vakilini yubordi. Lekin imom al-Buxoriy amirning bu talabiga ham rad javobini berdi, chunonchi ilm olmoqlik Payg'ambarimiz alayhissalom meroslaridan bo'lib, bunda har bir inson-xosu-avom teng huquqqa ega, dedi va agar amirda undan dars olish ehtiyoji bo'lsa, uyiga yoki bo'lmasa masjidga kelishligini so'rab "Agar bu taklifim sizga ma'qul bo'lmasa, siz hokimsiz mening saboqlarimdan (ilmiy yig'inlarimdan) ma'n qiling (to'xtating), bu menga odamlardan o'z ilmimni bekitmayotganim uchun qiyomat kunida olloh huzurida bir uzr bo'ladi",-dedi. Mana shu dadil javobdan keyin Buxoro amiri qattiq g'azablanadi va allomani shahardan chiqarib yuborish yo'llarini izlaydi. Lekin imom al-Buxoriy millionlab musulmonlarning qalbini o'ziga rom qilib, ularning cheksiz hurmati-yu muhabbatiga sazovar bo'lganligidan amir o'z hokimiyati-yu, saltanati kuchi bilan uni shahardan chiqarib yuborishga muvaffaq bo'la olmadi. Shundan keyin beandisha bir guruh nopok kimsalarni topib imom al-Buxoriyga nisbatan xaloyiqni g'azabini qo'zg'aydigan yolg'on-yashiq tuhmat va bo'htonlardan iborat aybnomalar izladi. Natijada ular imom al-Buxoriyga qarshi xilma-xil bo'lmag'ur safsatalar va tuhmatlar tarqatadilar, shular sababli amir allomadan shaharni tark qilib chiqib ketishini talab qildi.

Imom al-Buxoriy Buxorodan chiqib ketgach, Poykandga keldi. G'animlar Buxoroda allomaga qarshi to'qigan ig'vogarona to'hmatlarni chor atrofga tarqatishga zo'r berib, jiddu jahd ko'rsatib, ushbu tuhmatni xalq orasida oshkora qilib, yoygan edilar. Shu boisdan ham bu bo'hton xabar imom al-Buxoriydan oldin Poykandga kelib yetgan bo'lib, Poykand ahli shu masala xususida ikki toifaga bo'lingan edilar. Ularning bir qismi imom al-Buxoriyni ushbu to'hmatdan himoya qilib uning tarafini olsa, ikkinchi qismi esa fisqu fasodchilarni qo'llab-quvvatlagandilar. Qachonki imom al-Buxoriy Poykand ahli o'rtasidagi ushbu ixtilofdan voqif bo'lgach, bu shaharda yashamaslikni o'ziga munosib ko'rmadi.

Ayni vaqtda Samarqand ahli al-Buxoriyni Poykandiga kelganini bilgach, ular uni Samarqandga taklif qilib, unda muq'im istiqomat etib, mudarrislik qilishlarini so'radilar. Bunga rozilik bildirgan imom al-Buxoriy Poykanddan chiqib, ularga tomon ravona bo'ldi va Samarqand yaqinidagi Xartang deb ataladigan qishloqda bir qarindoshinikida to'xtaydi.

Lekin imom al-Buxoriy Buxoroda ko'tarilgan fitna Samarqandga ham yetib kelganidan xabar topib uning ahli Poykanddagi kabi ikki guruhga bo'linganini- ulardan bir guruhi uni qo'llab-quvvatlashini, ikkinchi guruh esa unga muxoliflik bildirib, qarshilik izhor etganini bilgach: "Allohim qanchalik keng bo'lgani bilan dunyo menga torlik qilib qoldi, endi meni o'z rahmatingga qabul et",-deb duo qildi. Shu orada u qattiq betob bo'lib qoldi va 256 hijriy yilning Ramazon hayetida (Iyd al-fitr) kechasida (870 yil 31 avgust) vafot etdi.

Imom al-Buxoriy haqida yozgan muarrixlar va solnomachilar uning husni-xulqlari zikr qilganlarida, albatta, uning quvvai-hofizasi va xotirasining kuchliligini alohida ta'kidlab ko'rsatadilar.

Chunonchi, imom al-Buxoriyning xotirasi kuchli bo'lganligi xususida ko'pdan-ko'p afsonaviy tarzda rivoyatlar qilinadi. Uning ustozlari Muhammad al-Buxoriyning yoshligidan Alloh-taolo ato qilgan noyob iqtidori va quvvai-hofizasini sezib, unga bir ovozdan tan berganlar. Yoshligidayoq uning haqida "g'oyatda fozil inson bo'ladi", "dovrug'i el orasida doston zot bo'lib chiqadi", deb aytgan bashoratlari tarix kitoblarida bitilgan.

Buyuk muhaddis Abu Iso at-Termiziy: "Imom al-Buxoriy el orasida tanila boshlagach, Abdulloh ibn Munir: "E, Abu Abdulloh Alloh seni bu ummatning ziynati qilib yaratgan!" degan fikrini keltiradi. At-Termiziy yana: "Alloh-taolo uning barcha xohishini mustajob qilib yaratgan edi"-deb ta'kidlaydi. Tarixchi Shamsuddin az-Zahabiy quyidagicha hikoya qiladi: "Xolid ibn Ismoil shunday degan edi: Basra mashoyixlari xususida imom al-Buxoriy bilan bizning fikrimizda ko'pincha ixtilof bo'lardi. Shu paytda u o'spirin bola bo'lib, hadislarni sira yozmasdi. Shu zaylda o'n olti kun o'tgach u bizga: Juda ko'p hadis eshitib yozib oldinglar, qani menga ko'rsatinglarchi, qancha hadis yozib olibsizlar, dedi. Hisoblab ko'rsak o'n besh mingdan ziyod hadis yozgan ekanmiz. Al-Buxoriy ularning hammasini yoddan aytib berdi, hatto yozgan hadislarimizning ko'plaridagi xatolarni uning yoddan aytganlariga qarab tuzatib ham oldik". Olim Muhammad ibn al-Azhar as-Sijistoniy "Biz alloma Sulaymon ibn Xarabdan hadis ilmidan saboq olardik. Al-Buxoriy ham biz bilan birga hadis eshitardi-yu, lekin sira yozmasdi. Nega u yozmayotir?- deb so'raganlar: "O'z yurti Buxoroga qaytgach, yodidan yozadi",- deb javob olgandilar. Ushbu Sulaymon ibn Harab-o'z zamonining mashhur allomalari va hadis hofizlaridan hisoblanib, Makkai-mukarramada qozi ham bo'lgan. Uning xotirasi g'oyatda kuchli bo'lib, hech bir kitob daftarga boqmay o'n minglab hadisni yoddan rivoyat qilgan. Abu Hotam shunday hikoya qiladi: Men Bag'dodda Sulaymon ibn Harabning darslaridan saboq olganman. Uning sabog'ini olganlarning soni qirq mingdan ham oshib ketgan bo'lib, u hijriy 224 yilda vafot etgan. Imom al-Buxoriy ham uning shogirdlaridan hisoblanardi. Fazlu kamolining shunchalik buyuk bo'lishiga qaramasdan u al-

Buxoriydan "Sen bizga Shu'abaniyning xatosini tushuntirib ber",-deb iltimos qilardi. Hifzu zakovat, idroku tafakkurdan rabboniy (ilohiy) bir noyob qobiliyat va iste'dod Imom al-Buxoriyga a'to etilgandiki, hatto unga ustozlari tomonidan ham g'oyat darajada izzat-ikrom va hurmat ko'rsatilib, ko'p muhaddislar uning huzurida dars o'tishdan ham hijolat bo'lib, hayiqib turganlar. Shu xususda Fath ibn Nuh an-Naysoburiyning: "Ali ibn al-Madiyniyning darsida hozir bo'lganimda Muhammad al-Buxoriyning uning o'ng tomonida o'tirganini ko'rdim. Ustoz har bir hadisni zikr qilganida hurmat bajo keltirib, al-Buxoriy tomoniga ohista burilib qo'yar edi",-deb yozishi ustozlarining imom al-Buxoriyga hurmat e'tibori alohida bo'lganligidan dalolatdir.

Ko'pgina manbalar va tarix kitoblarida imom al-Buxoriyning aql-zakovati va quvvai-hofizasini sinash maqsadida qilingan imtihon (sinov) xususida aniq ma'lumotlar zikr qilingan. Darhaqiqat, bunday jiddiy bir imtihon Bag'dodda Dor ul-xilofat (Xalifalik uyi)da Bag'dod ulamolari tomonidan uyushtirilgan. Bag'dodlik olim Abu Bakr al-Kaluzoniy (vafoti 249 hijriy yil) "Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriyga o'xshash hech bir olimni ko'rmadim. Biror ilmga oid har qanday kitobni olib sinchiklab mutolaa qilardida, unda keltirilgan barcha hadislarni bir martaning o'zidayoq yodlab olardi",-deb yozgan.

Qachonki imom al-Buxoriy hadis ilmi bo'yicha mukammal ilmga ega bo'lib ilmiy majlislar uyushtirib, saboq bera boshlagach va uning bu tarzda majlislarining dovrug'i har tarafga tarqab, el orasida yoyilgach, ilm toliblari-yu, ahli donish uning saboqlariga shunchalik ko'p yog'ilib kela boshladiki, hatto majlislariga odamlar sig'may ketardi. Bu tartibdagi ilmiy majlislar bir qancha-Basra, Bag'dod, Hijoz, Balx kabi shaharlarda uyushtirilib, alloma umrining oxirlarida o'z vatani Buxoroda ham hadislardan dars bergandi.

2. Imom al-Buxoriyning ijodiyoti namunalari

Manbalarda keltirilishicha, imom al-Buxoriy o'z ijodiy faoliyati davrida yigirmadan ortiq asarlar yaratgan. Allomaning mana shu asarlari xususida qisqacha to'xtalamiz:

1. Imom al-Buxoriyning shoh asari "Al-Jomi as-Sahih" (ishonchli to'plam") haqida keyinroq batafsil fikr yuritamiz.

2. Al-Adab al-mufrad ("Adab durdonalari"). Imom al-Buxoriyning odob-ahloq xususidagi eng sahih hadislarni o'zida mujassam etgan ushbu asari katta tarbiyaviy ahamiyatga molik benazir to'plamdir. Uning arabcha nashri ikki marta bosilib, 1990 yilda esa, olim Sh.Boboxonov tomonidan asarning o'zbekcha tarjimai ham nashr etilgan. Imom al-Buxoriyning bu asarida 1322 hadis va xabarlar 644 bobda ja'mlangan bo'lib, u Hindiston, Turkiya va Misrda bir necha marta chop etilgan. Asarning bir qancha qo'lyozma nusxalari ham saqlangan. Hindistonlik olim as-Saiyd Fazlulloh al-Jiloniy bu asarning tanqidiy nashrini sharhi bilan birgalikda "Fazlullohisamad fi tavziyhil-Adab al-Mufrad" nomi bilan chop etgan.

3. Kitob al-kuna ("Kunyalar haqida kitob"). Azaldan muhaddislar o'rtasida roviylarni qator hollarda asl ismlari bilan emas kunyalari bilan atash odat bo'lgan. Bu hol o'z navbatida roviylarni bir-biri bilan almashtirib yuborilishiga, oxir-oqibatda xatoga olib kelgan. Shu boisdan roviylarning kunyalariga bag'ishlangan imom al-Buxoriyning ushbu asari bu sohada katta ahamiyatga ega bo'lgan. Bu asar Hindistonda 1940 yilda chop etilgan.

4. Kitob al-Favoid (Foydali ashyolar haqida kitob). Imom al-Buxoriyning ushbu ta'lifi imom at-Termiziyning "Al-Jomi" nomli asarining "Kitob al-manoqib" qismida zikr etilgan. Olim Muhammad Jamoluddin al-Qosimiy ad-Dimashqiy "Hayot al-Buxoriy" nomli tasnifida imom al-Buxoriyning ushbu asarini "Kitob al-Faroid" deb xato keltirgan. Asar illatli hadislarga bag'ishlangan bo'lsa kerak. Uning qo'lyozmalari haqida aniq ma'lumotga ega emasmiz.

5. Juz' raf' al-yaddayn ("Ikki qo'lni ko'tarish haqida"). Ushbu asarda ikki qo'lni ko'tarishga oid hadislar ja'mlangan bo'lib qo'lni ko'tarmaslikka oid rivoyatlar bilan bahs yuritiladi. Asardagi hadislarni imom al-Buxoriydan Buxoro shahrida ta'lim olgan, uning oxirgi shogirdlaridan biri hisoblangan Mahmud ibn Ishoq al-Xaza'yi rivoyat qiladi.

6. At-Tarix al-Kabir ("Katta tarix")-Ushbu "at-Tarix" asarini imom al-Buxoriy o'n sakkiz yoshida Madinai-munavvaradagi al-Masjid an-Nabaviy ("Payg'ambar masjidi")da yaratgan. Ushbu asar yozib tugatilgach imom Ishoq ibn Rohvayh katta xursandchilik bilan amir Abdulloh ibn Tohir al-Xurosoniyga uni taqdim qilaturib: "Senga harqanday kishini sehlab qo'yadigan bir asarni ko'rsataymi?",-deb hitob qilgan. Imom al-Buxoriyning ushbu asari Turkiyada to'qqiz jildda nashr qilingan. Asar qo'lyozmasining ba'zi qismlari Haydarobod kutubxonasida saqlanadi, u "kof" harfidan boshlanib, kitobning oxirigacha yetadi. Agar 1361-1362 hijriy (1941-1942 melodiy) yillarda sakkiz qism to'rt jildda chop etilgan. "At-Tarix al-kabir" kitobi sahobalar, tobe'iynlarning izdoshlari (atbo')dan

rivoyat qilgan hadislarini to'la-to'kis o'zida qamrab olgan bo'lib, ularning ismlari alifbo tartibda joylashtirilgan. Agarki mushtarak ismlar uchrab qolsa alifbo harflarining tartibi ular otalarining ismlariga qarab tartib berilgan.

7. At-Tarix al-avsat ("O'rta tarix") - Bu kitobni imom al-Buxoriydan Abdulloh ibn Abdusallom al-Haffof va Zanjaviyh ibn Ahmad al-Lubod rivoyat qilganlar. Ushbu asarning bir qo'lyozma nusxasi Hindistonning Haydarobod shahrida saqlanishi zikr qilinadi.

8. At-Tarix as-sag'ir ("Kichik tarix"). Imom al-Buxoriyning bu asari ham hadis tarixiga oid qimmatli asardir. Imom al-Buxoriy bu asarida mashhur sahobalar, tobe'iyinlar va tobe'iyinlarning izdoshlarini zikr qilgan bo'lib, ularning vafot etgan yillari, naslu nasablarini, ularning o'zaro muloqotlarini bayon qiladi, ko'p hollarda noqis (jarh) va isloh qilinganlarini ham qayd etadi. Muallif o'z asariga yilma-yil tartib berib, agar bir sanani tugatsa, u sanada vafot etgan mashhur shaxslarni, sodir bo'lgan boshqa muhim ishlarni zikr etib, undan so'ng keyingi sanani boshlaydi. Bu asar Hindistonda va Qohirada nashr etilgan.

9. Imom al-Buxoriyning hadislariga oid "al-Jomi al-kabir" ("Katta to'plam") asari xususida ba'zi manbalarda zikr qilinsada, bu asar haqida batafsil ma'lumotga ega emas. Imom al-Buxoriyning asarining ayrim qo'lyozma nusxasi saqlanganligi haqida ba'zi taxminlar bor. "Kashf az-zunun" asarida ham shu tarzda ma'lumot bilan chegaralanilgan.

10. Xalq af'ol al-ibod ("O'lo' bandalari ishlarining yaratilishi"). Sahobalar va tobe'iyinlar Qur'oni karim oyatlari va hadisi shariflarga tayanib so'ha guruhlariga raddi javob qilishi hadisshunoslik tarixida mavjud edi. Ushbu kitobning maqsadi ham shu yo'nalishda. Imom al-Buxoriydan bu asarni Yusuf ibn Rayhon ibn Abdussamad al-Firabriy rivoyat qilgan. Imom al-Buxoriyning bu asari 1958 yilda Makkai Mukarramada va 1886 yilda Hindistonda nashr etilgan.

11. "Kitob az-zuafo as-sag'ir" ("Zaif roviylar haqida kichik kitob). Bu asar "Kitob az-zuafo" nomi bilan ham zikr qilinadi. Muallif bu asarida zaif roviylarning ismlarini alifbo harflari tartibida keltirgan. Aksar hollarda zaiflikning sabablari roviyning ustozlari zikri bilan birga bayon qilinadi. O'ta diqqat e'tibor bilan bu kitobda roviylarning nuqsonlari va qusurlari ko'rsatilib, ular rivoyatning zaiflik negizlarini aniqlashga imom al-Buxoriy katta e'tiyotkorlik va zo'r mas'uliyat bilan ish tutgan. Allomaning bu asari 1885 yilda Hindistonda chop etilgan.

12. Imom al-Buxoriy "al-Musnad al-kabir" ("Katta musnad") nomli asar yozgan bo'lsa-da, uni bizgacha yetib kelgani haqida aniq ma'lumot yo'q. Lekin uning bir qo'lyozma nusxasi ikkinchi jahon urushidan oldin Olmaniyada saqlanganligi haqida taxmin qilinadi.

13. Imom al-Buxoriyning "At-Tafsir al-kabir" ("Katta tafsir") nomli asari haqida allomaning shogirdlaridan biri al-Firabriy zikr qilgan. Nemis sharqshunosi Karl Brokelmannning yozishicha, bu asarning bir qo'lyozma nusxasi Jazoirida, yana bir nusxasi Parijda saqlanar ekan.

14. "Kitob al-Hiba" ("Xayr-ehson haqida kitob"). Imom al-Buxoriyning bu kitobi haqida allomaning shaxsiy kotibi Muhammad ibn Abu Hotam al-Varroq: "Imom al-Buxoriy xayr ehson haqida bir kitob ta'lif etdilar, unga besh yuzga yaqin

hadis kirgan",-deb yozgan. Lekin, afsuski bu asarning biron-bir qo'lyozma nusxasi bizgacha yetib kelganligi ma'lum emas.

15. Imom al-Buxoriyning boshqa bir asari "Asomiy as-sahoba" ("Sahobalarning ismlari") deb ataladi. Imom al-Buxoriydan avval biron muallif ushbu ("Asomiy as-sahoba") mavzusida kitob yozgani ma'lum emas. Imom al-Buxoriydan keyin esa Ibn Munda, Ibn Abdulbir, Ibn al-Asir, al-Hofiz ibn Hajar al-Asqaloniy va ulardan boshqa qator mualliflar sahobalarning ismlari, ularning siyratlari va ular solnomalari haqida asarlar yaratgan. Kezi kelganda aytish kerakki, bu juda muhim mavzu bo'lib, uning ilmiy ahamiyati kattadir. Ushbu asarning bir qo'lyozma nusxasi Ikkinchi jahon urushidan oldin Olmoniyada saqlanganligi haqida ma'lumotlar bor.

16. "Kitob ul-vuhdon" ("Yagonalar haqida kitob"). Alloma ushbu "Kitob al-vuhdon" asarida faqat bir hadis rivoyat qilgan sahobalarni zikr qiladi. Imom al-Buxoriy bu sohada ham birinchilardan bo'lib asar yaratgan. Undan keyin imom an-Naso'iy ham (ayni shu tarzda) "Kitob al-vuhdon" nomli asar yaratgan, shuningdek al-Buxoriyga taqlid qilib imom Muslim ham "Kitob al-vuhdon" nomli asar yozgan. Imom al-Buxoriyning bu asari ham bizgacha yetib kelganligi hozircha ma'lum emas.

17. Imom al-Buxoriyning "Kitob al-Mabsut" ("Mufasssal kitob") nomli asari haqida olim al-Xaliliy "al-Irshod" nomli asarida zikr qilgan. Asarni Imom al-Buxoriydan Muhiyb ibn Salim rivoyat qilgan bo'lib, uning mavzui haqida aniq yozilmagan. Lekin faraz qilish mumkinki, imom al-Buxoriy ushbu asarida hadislarni chuqur tadqiq etish natijasida fiqhiy masalalarni batafsil bayon qilgan bo'lsa kerak. Asarning qo'lyozma nusxasi Ikkinchi jahon urushidan avval Olmoniyada bo'lganligi zikr qilinadi.

18. Kitob al-Ilal ("Illatli hadislar haqida kitob"). Illatli hadislarni bilish g'oyatda nozik va muhim bo'lib, ushbu ilmni idrok etish uchun muallif keng ko'lamda ma'lumotga ega bo'lishi va g'oyatda iqtidorli bo'lishi talab qilingan. Ehtimol, Imom al-Buxoriyning "Kitob al-ilal" nomli asari ushbu mavzuga bag'ishlangan dastlabki asarlardan biri bo'lishi mumkin.

19. Birr al-volidayn ("Ota onaga mehr-muhabbat"). Manbalarda ta'kidlanishicha, bu asarni imom al-Buxoriydan Muhammad ibn Dallaviyx rivoyat qilgan. Asarning nomidan ham uning mazmun-mohiyati ma'lum bo'lgan bilan allomaning ushbu asari bizgacha yetib kelmagan hisoblanadi.

20. Kitob al-ashribati (Ichimliklar (sharbatlar) haqida kitob). Ushbu asar haqidagi qisman ma'lumotlar ad-Doruqutniyning "al-Mu'talaf va al-Muhtalaf" nomli kitobida keltirilgan. Asar bizgacha yetib kelmagan bo'lsa kerak.

21. Qazoyo as-sahoba vat-tob'yeiyn ("Sahobalar va tobe'iyinlar hukumlari") nomli asarini Imom al-Buxoriy 827/212 hijriy sanada "at-Tarix al-kabir" ("Katta tarix") asaridan ham oldin tasnif qilgan. Sahobalar va tabe'iyinlar haqidagi qimmatli ma'lumotlarni, ular to'g'risidagi amaliy munosabatlarni o'zida mujassam qilgan ushbu asar, ming afsuski, bizgacha yetib kelmagan.

22. Kitob ar-Riqoq (Nafosat haqida kitob). Imom al-Buxoriyning ushbu asari haqida juda oz ma'lumotga egamiz. Olim Hoji Xalifa bu asar haqida qisqagina "Al-

Buxoriyning "Kitob ar-Riqoq" asari hadis kitoblaridan biri" [1]-degan iboradan boshqa hech qanaqa ma'lumot keltirmagan. Aftidan, allomaning ushbu asari bizgacha yetib kelmagan.

23. "Al-Jomi' as-sag'ir fil-hadis" ("Hadis haqida kichik to'plam). Imom al-Buxoriyning ushbu asari haqida Hoji Xalifa: "Bu asarni imom al-Buxoriydan Abdulloh ibn Muhammad al-Ashqar rivoyat qilgan",-deb yozgan. Shayx Al-Muborakfuriyning yozishicha, al-Hofiz ibn Hajar: "bu imom al-Buxoriyning mavjud asarlaridandir,-deb ta'kidlagan. Ikkinchi jahon urushidan oldin bu asarning bir qo'lyozmasi Olmoniyada bo'lganligi taxmin qilinadi.

24. "Al-Qiroatu xalf al-imom ("Imom orqasida turib o'qish"). Imom al-Buxoriyning qalamiga mansub bu mashhur risolada hadislar va boshqa manbalarga tayanilgan holda imomning orqasida turib qiroat qilish mumkinligi isbot qilingan. Ushbu asarida imom al-Buxoriy o'zi qo'llagan nafis uslub orqali o'zi bilan munozara qilganlarga o'rinli javob qilganligi ham tahsinga sazovor. Imom al-Buxoriyning bu asari bir necha yil ilgari Qohirada, undan keyin Hindistonda chop etilgan.

3. “Al-adab al-mufrad” asarida qo’yilgan sintaktik figuralar, turoqlar, arxaik va tarixiy so’zlar

“Al-Adab al-mufrad” ("Adab durdonalari"). Imom al-Buxoriyning odob-ahloq xususidagi eng sahih hadislarini o'zida mujassam etgan ushbu asari katta tarbiyaviy ahamiyatga molik benazir to'plamdir. Uning arabcha nashri ikki marta bosilib, 1990 yilda esa, olim Sh.Boboxonov tomonidan asarning o'zbekcha tarjimasi ham nashr etilgan. Imom al-Buxoriyning bu asarida 1322 hadis va xabarlar 644 bobda ja'mlangan bo'lib, u Hindiston, Turkiya va Misrda bir necha marta chop etilgan. Asarning bir qancha qo'lyozma nusxalari ham saqlangan. Hindistonlik olim as-Sayyid Fazlulloh al-Jiloniy bu asarning tanqidiy nashrini sharhi bilan birgalikda "Fazlullohisamad fi tavziyhil-Adab al-Mufrad" nomi bilan chop etgan.

Imom al-Buxoriyning mazkur asarida varvarizm, vulgarizm, shevaga xos soʻzlar, troblar uchramadi. Asosiy duch kelingan soʻzlar arxaik va tarixiy soʻzlardir.

Tarixiy	Arxaik
Mushrik	Nasx qilmoqlik
Gʻazot	Silai rahm
Teva	Mazlum
Kunya	Faqir
Fasohatli	Johiliyat
Margʻub	Fazli karam
Ibhom	Abror
Baytariy	Mesh
Faqih	Fojir
Varasa	Doxil
Lakluk	Misvoq
Joriya	Choʻri
Fohish	Gʻoyibona
Mukallif	Ixtilof
Kafforat	Zambil
Muhoraba	Rasamadi bilan
Qabz etmoq	Hifzu himoya
Ofiyat	Andarmon
Istixora	Basharti
	Istigʻvor
	Miskin
	Vajib
	Naql qilmoq
	Halim
	Magʻfirat

Ushbu asarda quyidagi qismida istiora qo'llanilgan.

298-bob. 740 hadis. Shamolni so'kmaslik haqida.

Ubay ibn Ka'b (r.a.) aytdilar: "Shamolni so'kmanglar, agar unda bir yoqtirmaydigan narsani sezsangiz: "Allohim, Sendan ushbu shamolni xayrlisi va undagi narsaning xayrlisini hamda u keltirgan narsaning xayrlisini so'rayman hamda bu shamolning yomonligidan, undagi narsaning zararidan va u keltirgan narsaning yomonligidan panoh so'rayman", denglar".

Hadislar Islom dinida Qur'ondan keyingi muqaddas manba. Hadislar to'plami sunnat deb ataladi. "Al-adab al-mufrad" asarida Muhammad alayhissalomning so'zlari, qilgan ish faoliyatlari va sahobalar tomonidan amalga oshirilgan ishlarga munosabatlari bayon ettirilgan.

Hadisi shariflarni yig'ib kitob shakliga keltirish, asosan, payg'ambarimiz alayhissalomning vafotlaridan keyin amalga oshirilgan.

Bu sharaflı ish hijratning uchinchi asriga kelib keng quloq yozdi va u hadisshunoslikning oltin davri deb ataladi. Islom olamining o'sha davrdagi madaniy markazlaridan sanalgan Bog'dod, Kufa, Basra, Damashq, Buxoro, Samarqand, Urganch, Termiz kabi shaharlarda hadis ilmi bilan shug'ullanuvchi muhaddislar ko'p bo'lgan. Ular ichida eng ishonchli manba Imom al-Buxoriy hadislari deya e'tirof etiladi.

Islomda axloqiy-huquqiy qonun-qoidalar majmui, shariat XI-XII asrlarda tugal shakllangan. Shariat qonun-qoidolari Qur'on va sunnat asosida ishlab chiqilgan. Unda musulmonlarning ijtimoiy-iqtisodiy, diniy, huquqiy va axloqiy hayotini tartibga soluvchi qonun-qoidalar belgilab berilgan. Bunday tartib-qoidalar "Hidoya" va boshqa kitoblarda jamlangan.

Shariatda qonunlar muqaddas hisoblanib, unga har bir mo'min-musulmon ijtimoiy holatidan qat'i nazar Ollohning bandasi sifatida birday amal qilishi talab etilgan.

XULOSA.

Hadislarning jamiyat hayotidagi ahamiyati

Yuqorida Islom, “Al-adab al-mufrad” asari haqida ba’zi ma’lumotlarni keltirdik. Endi umuman islom dinida, xususan Qur’oni Karim, Hadislar va shariatda axloq-odob, ma’rifat haqidagi qarashlarning ba’zi jihatlari to’g’risida fikr yuritamiz.

Qur’oni Karim, Hadislar va shariat ko’rsatmalari inson ma’naviy-ma’rifiy kamolotining asosi bo’lgan axloq-odob tarbiyasining barcha qirralarini o’z ichiga olgan. Hadislar ma’naviy-axloqiy tarbiyaga oid bo’lgan fikrlarning mukammal to’plamidir. Qur’oni Karim, Hadislarni, shariat ko’rsatmalarini o’rganar ekanmiz, ularda axloqiy kamolot, halollik va poklik, imyon va vijdon bilan bog’liq bo’lgan birorta ham muhim masala e’tibordan chetda qolmaganini ko’ramiz. Ayniqsa islom harom va halol masalasiga musulmonlar e’tiborini qaratadi.

Islomda, mazkur asardagi keltirilgan hadislarda ham ota-onaga mehr-muhabbat, g’amxo’rlik, farzand tarbiyasi va oilaga sadoqat masalalariga alohida e’tibor berilgan. Kishilarni yaxshilik qilish, savob ishlarga qo’l urish, insofli-diyonatli, vijdonli bo’lish, mehr-shafqatlilik, to’g’rilik, rostgo’ylik, sofdil bo’lish, birodarga yordam berish, kamtarlikka chaqirish g’oyalari ilgari surilgan.

Ilm-fanni egallash, ma’rifatli bo’lish juda katta savobli ish ekani qayta-qayta ta’kidlanadi. Beshikdan to qabrgacha ilm izlash lozimligini qayd qilinishini o’zi katta tarbiyaviy ahamiyatga ega. Hadislardagi «Sadaqaning afzali mo’min kishi ilm o’rganib, so’ng boshqa mo’minlarga o’rgatishidir», «Ilm ibodatdan afzaldir» kabi fikrlar tahlilga muxtoj emas.

Qur’oni Karimda «Ilm» so’zi asosida «Alima» – bilmoq fe’l negiziga tayangan kalimalar 750 marotaba uchrashi ilmiy tadqiqotlarda qayd etilgan. Payg’ambarimiz Muhammad alayhissalomga ilk nozil bo’lgan oyat ham «Iqro...» «O’qi» so’zidan boshlanadi. Ko’rinadiki, islom e’tiqodi avval boshdanoq insonni o’qib-o’rganishga, ilm vositasi bilan dunyoni anglab yetishiga targ’ib etadi.

Islom ma’naviyatida insonning yer yuzida xalifa qilib belgilanishi uning yana bir muhim jihati hisoblanadi. Qur’oni Karimning juda ko’p oyatlarida insonning aziz va mukarram qilib yaratilgani, unga yer va osmondagi barcha narsalar bo’ysuntirib qo’yilganligi alohida uqtirib o’tiladi.

Inson Ollohning xalifasi sifatida bilim egasi, yopyg’ dunyoning barcha bilimlariga uning idroki yetadi. Faqat kibrga berilib ketmasa, o’zini hammadan ortiq qo’ya boshlamasa bas. Parvardigor bizni inson qilib yaratgan ekan, aql-xush, ilmu-amal bergan ekan, demak biz inson sifatida tafakkur qilib, dunyoviy ilmlarni — dunyoni o’rganib, dunyo orqali Ollohning zotini, ilmlarini kashf etib yashashimiz kerak. Din – ruhiyatimiz tarbiyachisi, ilm-dunyoni va oxiratni bilish quroli, inson unisini ham, bunisini ham egallamog’i kerak. Bizning bobolarimizning yo’li ana shunday bo’lgan. Bir misol keltiramiz. Rivoyat qilishlaricha, Abu Ali Ibn Sino bilan mashxur shayx Abusaid Abulxayr uchrashibdilar. Ular bir kecha bir-birlariga hech narsa demay «suhbatlashib» chiqibdilar. Ertalab Shayxning shogirdlari undan Ibn Sino haqida nima deysiz, deb

so‘raganlarida, Abusaid Abulxayr: «Men nimaiki vajd (intuisiya) bilan bilgan bo‘lsam, u aql bilan bilib olgan», debdi. Ibn Sino esa o‘z shogirdlariga: «Men nimaiki aql bilan bilgan bo‘lsam, u ko‘ngil bilan idrok etadi», deb aytgan ekan. Ko‘rinadiki, Ibn Sino dunyoviy ilmlar olimi, Abusaid Abulxayr esa — tasavvuf shayxi, ilohiyot olimi. Ammo ular bir-birini tushungan va har ikki ilm ham kerakligini anglaganlar. Yoki olaylik, Mirzo Ulug‘bek bilan Xo‘ja Ahror Valiyni. Ular zamondosh, bir shaharda yashaganlar. Ulug‘bek — munajjim va shoh, uning shogirdlari aniq fanlar vakillari. Xo‘ja Ahror esa mo‘tabar din arbobi, ruhoniyyot. Ammo ular bir-birlariga halaqit bergan emaslar, aksincha, biri ilmiy ma‘rifatni, ikkinchisi bo‘lsa ruhoniyyot ma‘rifatni rivojlantirib, bir-biriga ko‘mak berganlar.

Al-Xorazmiy, Al-Farg‘oniy, Al-Beruniy, Al-Buxoriy, Razzoliy, Hamadoniyy, G‘ijduvoniyy va boshqa ulug‘ zotlarning hayot tarzi, ilm uchun fidoyiligi, e‘tiqod-iymonining pokligi bilan bizlarga ibratdir. Bularning hammasi ko‘rsatadiki, dindorlik ham ma‘rifatni, yuksak ma‘naviyatni talab qiladi. Kishi qancha chuqur ilm egasi bo‘lsa, olam va odam mohiyatini anglasa, uning Ollohni anglashi, iymoni ham shuncha mustahkam bo‘ladi.

Gap xoh diniy, xoh dunyoviy ma‘rifatni to‘g‘ri va chuqur anglashda, har ikkovini ham egallamay nodon, johil bo‘lib qolmaslikdadir.

Har ikki ilmni egallagan kishi ikki dunyosini obod qiladi.

Mustaqillik tufayli dunyoviy bilimlar bilan bir qatorda Imom Buxoriy to‘plagan hadislar, Naqshbandiyy ta‘limoti, Termiziyy o‘g‘itlari, Yassaviyy hikmatlari asosida tarbiya qilish imkoniga paydo bo‘ldi.

Qur‘oni Karim va payg‘ambarimiz Hadislarining eng muhim va salmoqli qismi kishilarda yuksak insoniy fazilatlarni shakllantirishga qaratilganligidir. Ulardagi ota-onaga, ilmga munosabat, sabr-bardosh, shukronalikka da‘vat, o‘zaro mehr, mehmondo‘stlik, yetimparvarlik, vafo va sadoqat, halol luqmani sharaflash, kamtarlik, kamsuqumlilik samimiyat, rostgo‘ylik va boshqa chin insoniylik hislatlarining birinchi o‘ringa qo‘yilishi barcha insoniyat uchun bebaho umuminsoniy ma‘naviy boylik tizimini tashkil etadi.

Jismoniy va ma‘naviy poklikka intilish islom axloqining, Rasululloh hadislarining yana bir muhim mavzu yo‘nalishidir. Tahorat, g‘usl masalalari tashqi ozodalik talablari bo‘lsa, haromdan, yolg‘on so‘z, g‘iybat, tuhmat, zinokorlik, o‘zga haqqiga xiyonat, noxaqlik va zulmga yo‘l qo‘ymaslik, ulardan qat‘iy saqlanish ichki, ma‘naviy poklikka oid talablardir. Bularning hammasi Qur‘oni Karim hamda Rasululloh Hadislarida va ularga asoslangan shariatda juda qat‘iy qilib qo‘yilgan.

Xullas, islom barcha mo‘minlarni to‘g‘ri yo‘lga chorlovchi, insonparvar din ekanligini anglab yetishimiz zarur. Shundagina, dindan ma‘naviy va ma‘rifiy tarbiyada foydalanish zaruratiga to‘g‘ri yondoshamiz.